

BAKADUMA

SZILÁGYI MÁRTON

Kis Tamás:

A magyar katonai szleng szótára (1980–1990)

(A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem

Magyar Nyelvtudományi Intézetének

kiadványai 60. szám)

Debrecen, 1991.

178 old., ár nélkül

Kis Tamás:

Bakaduma

A magyar katonai szleng szótára

Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.

391 old., 266 Ft

Eredetileg *egyetlen* könyv ismertetésére készültem, mégis lényegében *két* könyvről szólok. Kis Tamás debreceni nyelvész katonai szlengszótára 1991-ben, csekély példányszámú egyetemi kiadványként jelent meg, s ezt alig egy évre rá – még kritikám befejezése előtt – követte a voltaképpeni második kiadás. Voltaképpeni. Mert **lényegi** tartalmi különbség nincs a két változat között: a *kísérő* tanulmány járulékos szakirodalmi hivatkozásai elmaradtak, a szerző reagált az újabb, említésre méltó eredményekre – nagyjából ez minden. Szemmel látható viszont, hogy a Zrínyi Kiadó siker-könyvvé kívánta emelni Kis szaktudományos igényű munkáját. Ezért megváltoztatta pontos, deskriptív címét, ellátta egy **bombasztikus** fülszöveggel és számos jobb-rosszabb karikatúrával. Ettől még könnyen el lehetne tekinteni. Attól azonban már kevésbé, hogy ebben a második változatban a szótár megértéséhez szükséges információk és rövidítés-feloldások szervesen két részre vannak szakítva (7–10. és 331–336. old.). Ez nem a szerző lelkét terheli, amit az is bizonyít, hogy a kísérő tanulmány egyik utalása szerint ő még úgy tudta: a szótárhoz csatolt tájékoztató és a dolgozat együtt, a szótár előtt fog megjelenni (337. old.). Azaz pontosan úgy, mint az első kiadásban. Mint ahogy az is zavaró a *Bakadumában*, hogy a szótár etimológiai részében elmaradtak a korábban szereplő diakritikus jelek (például a *csácsesz* címszóban *čáčo* helyett *caco* olvasható). A kiadó szenzációhajhászása szétfoszlatta a reményt, hogy a nyilván szigorú szerzői kontrollal készült első kiadás pontos mását vehessék kézbe a nem szakmabeli olvasók.

Mégsem baj, hogy megvan a második kiadás. Legálább arra alkalmas lehet, hogy földözze a szakszerűség mércéjét, azt, amit Kis maga elé állított. Ez a könyv még ebben a formában is úgy válhat populáris-sá, hogy közben messze meghaladja a népszerűnek szánt, eddigi magyar szlengszótárak vagy graffiti-gyűjtemények bosszantó igénytelenségét és színvonalatlanságát; s először mégiscsak Kis Tamásnak sikerült a szociolingvisztika kis példányszámú egyetemi kiadványokba rejtett értékeinek változatlan fölmutatása a szélesebb közvélemény előtt. A kiadónak felróható szépség hibák mit sem vonnak le az anyagközlés módjának és az elemzés szempontjainak az érdeméből.

A szerző összegzésre vállalkozott, s nem volt éppen könnyű helyzetben. A magyar katonai szleng áttekintéséhez – még ha csupán évtizednyi időről van is szó – rendkívül szegényes szakirodalmi előzmény állt rendelkezésére: leginkább a feldolgozott, lokális anyaggyűjtések hiányoztak. Jóformán az egyetlen kivétel a nagykanizsai Dózsa-laktanya 1984–85-ös éveinek szójegyzéke volt, amelyet fele részben a recenzens jegyez'. Kisnek saját gyűjtéseire kellett támaszkodnia, ám aligha abban a tudatban fogott az anyag szótárrá szerkesztéséhez, hogy kielégítően egyenletes területi és időbeli szóródású adathalmaz birtokában van. Csakhogy a Magyar Néphadsereg megszűnése, pontosabban átalakulása Magyar Honvédséggé lezart egy korszakot, s az addigra összeállt nyelvi anyag belső összefüggései így erősebbé váltak, mint a gyűjtések eltérő időpontjának és helyszíneinek divergáló tényezői. A szerző ilyenformán kénytelen volt abból kiindulni, hogy a választott időhatár (1980–1990) éppúgy egyfajta egységet jelent, mint ahogy a Lentitől Nyírbátorig terjedő gyűjtőpontokról származó adatok is mind *ugyanarról* a jelenségről szolgáltatnak adalékokat. Fel kellett tételeznie, hiszen empirikusan nem lehetett igazolni, hogy a magyar katonai szleng nem elsősorban területi változataiban él, hanem olyan szociolektusként funkcionál, amelyet használóinak kívülről, külső kényszer által homogenizált életmódja határoz meg. Ez azonban természetesen nem Kis egységesítő szemléletéből fakad (sőt mint látni fogjuk, nem jelenti az anyag megerősökölését sem), hanem az előz-

1 ■ Kövesdi Péter–Szilágyi Márton: *Egy nagykanizsai laktanya nyelve és folklorja*. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 38.) Bp., 1988.

mények hiányából. Hiszen a szerző számon is tartja a katonai szleng „vízszintes, területi megoszlását”, példákat hoz rá, de felhívja a figyelmet a gyűjtés ilyen irányú módszertani nehézségére: „a különböző helyeken szolgált, de már leszerelt katonáktól nem nagyon lehet területi különbözőséget mutató nyelvi anyagot gyűjteni, hisz leghamarabb épp a peremszókincset felejtik el.” (Itt és ezentúl mindig az első kiadás lapszámaira utalok: 16. old.) Éppen ezért a szótár csak elvéve, néhány különleges esetben adja meg a szavak, frazémák gyűjtési helyét – vagyis nem a lokális elterjedtséggel, hanem az általános érvényességgel szembesül az olvasó.

Kis azonban a szótárhoz mellékelte, nagy terjedelmű és árnyalt szempontrendszerű tanulmányában jelzi az eljárásából fakadó legfőbb dilemmákat: feltételezhető-e ez az egységes szókincs, ha viszonylag csekély számú alapos gyűjtés van az összevetések elvégzésére? Másrészt pedig miként illeszthetők bele ebbe a sémába azok az egyéni, egyedi nyelvi invenciókat mutató szóalkotási módok (játszi szóképzés, névátvitel stb.), amelyeknek nagy gyakoriságát a szerző gondosan bemutatja? Hiszen nincs megnyugtató, modellszerű magyarázat az ilyen típusú szavaknak, frazémáknak a laktanyák, sőt települések, tájegységek közti terjedésére – bár elképzelések, ötletek persze adódhatnak.

A szerző által képes áthidalni ezt a nehézséget, hogy munkáját a szociológia felől is megalapozza. Nem téveszti szem elől a szleng létrehozó és használó közösség jellemzőit, az életmód, a mentalitás és az értékrend azonosságát, s így a nyelvi jelenségek értelmezéséhez biztos alapot teremt. A hangsúlyozottan azonos háttér bemutatásával meggyőző ugyanis az a hipotézise, amely egy egységes szleng meglétét állítja. Az olvasó így nem egy önmagába záruló és autochtónnak tűnő szóanyagot találja magát szembe, hanem a kölcsönhatásokat, a szleng megszületésének okait és céljait érzékelheti.

Annak ellenére is így van ez, hogy Kis elsősorban nem néprajzi vagy szociológiai megfigyeléseket akart rögzíteni – ehhez használva ürügyül a szóanyagot –, hanem ambíciója egy szlengszótár megalkotására irányult. Tanulmányának utolsó mondati is a még átfogóbb igényű szótárt jelölik meg majdan elérendő célul: „Ám hogy a vizsgálódásokban előrébb lehessen lépni, előbb az anyaggyűjtésben mutatkozó hiányokat kell pótolni, elkészíteni a magyar (katonai) szleng szótárát. Ennek előmunkálataként született meg *A magyar katonai szleng szótára*.” (42. old.) Nyelvészeti és szótártani kiérleltetésével valóban példászerű Kis Tamás könyve. Nem árt azonban arra figyelni, hogy az eddigi szakirodalom eredményeinek beépítése csak a nyelvi anyag esetében tekinthető szintetizálónak. Azaz csak a szótárra érvényes, hogy használója mentesülhet a korábbi közlések újraolvasásától. Nem igaz ez viszont az elemzésre, mert ebben a szerző újszerű (számos ponton kifejezetten új) értelmezési hálót dolgozott ki, de

nem kebelezte be teljesen az eddigieket – bár nagy filológiai akribiával mindent feldolgozott.

Viszonylag alárendelt szerepet szánt a szokásrend ismertetésének, nem próbálta meg a sorállományú katonák szubkulturális jelenségeinek áttekintését elvégezni. Természetesen nem azért, mintha nem lennének ilyen irányú ismeretei (a szótár címszavainak értelmezései önmagukban is bizonyíthatják a szerző tájékozottságát); ám azzal, hogy nem veszi sorra – ha úgy tetszik: el sem ismétli, de nem is revideálja – az eddigi gyér szakirodalom mégiscsak létező néprajzi-szociológiai leírasi kísérleteit, a koncepcionális eltérést teszi láthatóvá. Kis Tamás a nyelvészeti kiindulású feladatot a nyelvészet eszközeivel akarta megoldani – s ez impozánsan sikerült. A célkitűzés és eredmény összhangja pedig még inkább kiemeli, mi az, ami belefér az így kialakított keretbe, s mi az, ami nem.

A katonai szleng feldolgozása elképzelhetetlen lett volna a magyar csoportnyelv-kutatás metodikai átgondolása nélkül. A téma ugyanis – speciális sajátosságai miatt – minta- és modellértékű. Ahogy a szerző fogalmaz: „ideálisan állandó körülmények között figyelhetők itt meg a nyelv változásai, hiszen a csoport létrejötte, napi tevékenysége, tagjainak egymáshoz való viszonya, a csoport struktúrája a hadsereg sajátosságaiból következően alig változik”. (42. old.) Ez pedig azt is magában foglalja, hogy a nyelvleírás folyamatában nem hagyhatók figyelmen kívül a szleng meghatározó mentalitás tényezői, sőt ezeken túl a társadalmi-szociológiai meghatározók sem. Mivel a nyelvészetben belül van jó néhány diszciplína (s a csoportnyelv-kutatás ide tartozik), ahol a pusztán anyagközlés nagyon könnyen avatódik tudományos teljesítménnyé, komoly jelentősége lehet a felismerésnek: a katonai szleng esetében nem foglalkozhat a kutató *csak* a szókincscsel. Még azt is megkockáztatom – bár ez már nem érvényes Kis könyvére –, hogy a nyelvi anyag itt csupán járulékos kutatási téma, amelyet természetesen szakszerűen kell feldolgozni. Az igazi kérdés azonban egy csoportképződési mechanizmus megértése. Kis Tamás könyvére tán nem is lehet nagyobb dicséretet mondani: eltérő irányultsága ellenére ehhez a problémához is kikerülhetetlen segítséget tud nyújtani. Hogy milyen különbség lehet egy átlagos, amatőr gyűjtő által készített szójegyzék és egy olyan munka között, amelynek szerzője tudatában van a téma illetően jelentőségének: Kis szlengszótára mellé a kontraszt kedvéért bizvást odagondolható egy pillanatra Fülöp Tamás füzete.² Ez valójában nem tesz mást, mint szótárszerű elrendezésben anyagot közöl, de jóformán meg sem kísérel az interpretálást. Ennek a – meglehetősen gyakori, és korántsem kizárólag a szakma peremén elhelyezkedő „alkalmi kutatókra” jellemző – megoldásnak megvan a maga ideológiája: valakinek vállalnia kell az előkészület, az anyagfeltárás aprómunkáját a majdan s más által

elvégezhető szintézis érdekében. Mivel a nyelvészet számos részterületének, így a csoportnyelv kutatásnak is, a legfőbb elerendő ideálja a Nagy Szótár (vagy Nagyszótár), az anyaggyűjtés éthosza igen hasznos: kiki a keze alá dolgozik annak az igazi, szintetizáló elméjű nyelvésznek, aki majd betetőzi a vállalkozást, így adván utólag értelmet az összes előkészületnek. A baj csupán az, hogy ez a gondolkodásmód gyakran elfedi a tudományos kutatómunka igazi tétjét, az anyaggyűjtésnek és az anyag értelmezésének egymásra vonatkozásait. Illúzió ugyanis azt hinni, hogy az interpretáció ugyanolyan gondossággal és részletességgel végezhető el jóval később és más által, mint ha maga a gyűjtő tenné meg – gyakorlatilag már a gyűjtés pillanatában. Olyan megfigyelések is elveszhetnek e mulasztás miatt, amelyeket lehetetlen pótolni. Ez pedig már a mechanikus, szakvakat vadászó csoportnyelvi gyűjtés értelmét kérdőjelezheti meg: – hiszen a gyűjtő gondolati igényessége nélkül csak eleve korlátozott felhasználásra van módja a szintézis készítőjének is.

Kis katonai szlengszótára egyszerre kénytelen vállalni a szintézis szerepét és az előkészítés stádiumát: helyzete ennyiben speciális. De nem csupán ez, hanem inkább kutatói intelligenciája óvta meg a csoportnyelv kutatás fő csapdájának elkerülésétől. Ez a könyv ezért képes végre láttatni, mennyire komoly társadalomtörténeti, szociológiai jelentősége van a jól művelte szociolingvisztikának.

Amikor a szerző áttekinti a magyar szleng kutatás egészének szegényes szakirodalmi előzményeit, jó érzékkel veszi észre az egyik jelentős kezdeményezés elsikkadását. Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály maig kiadatlan, hatalmas gyűjtésének³ eredményei folytatás nélkül maradtak, nyelvészeink a fattyúnyelv vizsgálata helyett az ún. ifjúsági nyelv feltárással igyekeztek pótolni nyelvünk eme színes részrendszerének hiányzó leírását, Zolnayék eredményeiről tudomást sem véve. (9. old.) Ebben nyilván szerepet játszott ugyan Gedényi Mihály politikai okokból fakadó szakmai marginalizálódása (ehhez jó adalék töredékben maradt önéletrajza),⁴ de a valódi ok más lehet. A szleng kutatása nyílt társadalomkritikai következtetések megfogalmazását tette volna kikerülhetetlenné: át kellett volna gondolni a társadalom leírására alkalmazott – propagandisztikus – szociológiai kategóriák érvényességét, és konstatálni a mentalitás alapvető eltérést az ideológiától.

A magát szocialistának valló Magyar Néphadsereg időszakából származó katonaszleng ugyanis ilyen következtetéseket kínál. Egyrészt az uralkodó, a hadseregben belül totálisan adagolt ideológia tökéletes hatástalanságát mutatja, másrészt pedig egy olyan zárt, külső kényszer által meghatározott és korlátozott mikrotársadalmat reprezentál, amelynek tipológiai megfelelőit a börtönökben és a légerekben sejtethetjük.⁵ E két utóbbi intézmény nyelvhasználatáról ugyan még kevesebbet lehet tudni, mint a laktanyáéról; ám ha a magyarországi, nem teljes szerkezetű légerővelágéről nem is, a mintául szolgáló szovjet

GULagéről alkothatunk némi képet a Kovács Ákos és Sztrés Erzsébet neve alatt megjelent, fölöttébb bizonytalan autoritású kiadványból.⁶ A börtönökről szóló szociográfiák pedig megörökítenek olyan szokáselemeket, amelyek nem állnak messze a laktanyák informális hierarchiájától. A börtönökben alkalmazott nem hivatalos szocializálási módszer (a zárkába újonnan érkezőnek választania kell két tárgy, egy pohár, esetleg csajka és egy törülköző között, hogy kijelöltesse a helye: köcsög, azaz homoszexuális szerető, vagy pedig csicskás, azaz szolga lesz-e),⁷ és az ezzel összefonódó brutalitás messzemenően funkcionális: a kiosztott szerepek kijelölik az egén mozgásterét, a szinte rituális megalázási processzusok elvégzik az újoncok közösségbe avatását, hiszen az ilyen módon feltárolt szokásrend biztatást is jelent. A megalázás passzív elviselői jól látható feltételekkel – vagyis a szokásrenddel való azonosulás után és bizonyos idő elteltével – előléphetnek a megalázás irányítóivá.

Az újabbban, a három időszakos (18 hónapos) katonáskodás két időszakra (egy évre) csökkentése után nyilvánosságra került kegyetlen laktanyai újoncverések egy ezzel azonos logika szerint szerveződő rendszer elemei voltak. S természetesen a régi hagyomány továbbéléséről van szó (Kis Tamás könyvének szótár részében számos bizonyíték található erre), csak korábban nem engedték kiszivárogni az erről szóló híreket. A tradíció szervezése és kiirthatatlansága valószínűleg felfoghatatlan a kívülállók számára. Pedig a börtön és a laktanya belső, informális struktúrájának hasonlósága mindezt érthetővé teszi. Személyes tapasztalatom egyébként, hogy a katonáskodásom alatt megismert laktanyában a börtönviseltek pillanatok alatt a közösség hangadóivá és irányítóivá tudtak válni. Hiszen ők erre az értékrendre és hierarchiára már szocializálva voltak.⁸

Ezek a hipotetikus következtetések azonban Kis Tamás egyik fontos megállapításával még finomíthatók. A szerző a finn szakirodalomra támaszkodva így összegez, amikor témakörök szerint csoportosítja a katonaszleng szavait: „A katonák számára lényeges témakörökben mutatkozó különb-

2 ■ *A lenti laktanya katonáinak nyelvhasználat 1985/86.* (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 48.) Bp., 1991.

3 ■ *A magyar fattyúnyelv szótára.* Kézirat. Bp., 1945–62.

4 ■ *A fogoly nyelv.* [Bp.] 1991.

5 ■ Vö. Pásztor István – Goffmann és Foucault nyomán haladó – elemzésével (A hadsereg diszkrét bája. *Világosság*, 1992. 6. szám. 469–479. old.), valamint Kiss Zoltán László cikkével (Valóság a hadseregben. *Uo.* 451–465. old.).

6 ■ *Tetovált Sztálin. Szovjet elitéltek tetoválásai és karikatúrái.* Szeged, 1989.

7 ■ Vö. Tótor János: Két évad a Bahamákon. *Mozgó Világ*, 1988. 2. szám, 76–92. old.; Moldova György: *Bűn az élet...* Bp., 1988. 232. old.

8 ■ Vö. C. Fehér Ferenc szociográfiájával: *Szabadlábban.* [Cegléd?], 1991.

segek tehát, mint ez várható is, háborús és békebeli katonaság különbözőségeiből fakadnak". (34. old.)

A fentebb vázolt párhuzam elemzésénél nyomtatékosan figyelembe kell majd venni, hogy Magyarországon közel ötven éve békekatonaság van. A kiépült szokásrend részben a minimális külső kihívásnak köszönhető, ezáltal ugyanis a belső differenciálódás fölerősödhetett. A szocialista hadsereg felszámolása óta eltelt idő pedig nem azt mutatja, hogy ez a folyamat változóban lenne. A több apró jeltől empirikusan érzékelhető jelenség (a katonai fegyelemnek, a formális függőségnek a lazulása, néhol elképesztő szétesése) minden bizonnyal nem a Kis Tamás által a nyolcvanas évekre vonatkozóan érvényesen leírt informális hierarchia gyöngülését jelenti, hanem – az új körülményekhez igazodó – erőteljes kiépülését. A könyv tehát későbbi szociológiai elemzés bázisa is lehet. Innen kiindulva föl lehet majd mérni egy szokásrend teherbíróágát, alkalmazkodni tudását. Ugyanakkor pedig Kis fontos bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a szlengnek nincs ideológiai dimenziója, kérdéses tehát, mennyire befolyásolhatók egyáltalán ideologikusan a katonaközösségek.

Kis Tamás munkájának mindezen túl egyik legfontosabb továbbgondolandó tanulsága a szótárformanak és a kísérő tanulmány elemzésének a belső feszültsége. A katonaszlang szótárszerű rögzítését ugyanis maga az elemzés kérdőjelezi meg öntudatlanul – s ezzel egy több évezredes tudományos tradíció újragondolására ösztönöz. A szlang esetében ugyanis nem izoláltan létező szavakkal kerül kapcsolatba a gyűjtő, hanem egy szituációkhoz kötődő nyelvhasználati, kommunikációs kóddal. Nem egyszerűen mennyiségi kérdés, hogy milyen arányban szerepelnek a gyűjtött anyagban fatikus funkciójú

kifejezések, állandósult nyelvi formák, rigmusok (36. skk. old.), hanem mindez a szlang eltérő státusát jelzi. A dilemma természetesen bármely szótár szerkesztésekor fölmerülhet: miképpen s milyen önkényi árán absztrahál a nyelvész a *parole*-ból *langue*-ot. Ám a katonaszlangnál ez a kérdés jóval nagyobb súllyal jelentkezik. Ha Kis nem írt volna ennyire alapos kísérőtanulmányt, a szótárszerű elrendezés szinte teljesen elfedte volna a szlang strukturáját. Nem lát-

szott volna a sajátos használati kör, hiszen a nyelvi anyag egységesítve és egyenműsítve, sőt szinte a köznyelvi társalgás nyersanyagaként mutatkozott volna meg. Hangsúlyozom, a szerző eljárása nem egyszerűen tudományosan korrekt és következetes, hanem az egyedül helyénvaló is: hiszen a kezelhetőség és az áttekinthetőség igénye nem kínál alternatívát az ábécérendbe sorolt szótárformával szemben. Ám mindez újból föl hívja a figyelmet az anyag értelmezésének a felelősségére. Ha ugyanis ez elmarad – e könyv esetében nem így történt –, éppen arról nem kapunk képet, aminek érdekében az egész munka elkészült.

Kis Tamás műve arra figyelmeztet, hogy a nyelvészeti elemzésben is benne van a szociológiai-néprajzi tanulságok megfogalmazásának a lehetősége. A munka belső következetes-

sege hozzájárulhat a magyar csoportnyelv kutatás módszertani megújulásához: a pusztán anyagközlő szándékú szójegyzékek azáltal kaphatnak tudományos dimenziót, ha szerzőik – e példa nyomán – árnyaltan és finoman bővítik elemzési szempontjaikat, s nem mennek el a gyűjtött anyag értelmezésére szoruló jelenségei mellett. Ezt kellene sokaknak eltanulniuk Kis Tamástól. □

mubarak fn *ritk, tréf* A parancsnok technikai helyettese (Ze87/88)

muff fn 1. Női nemiszerv.
2. Nő, lány. — csajka^a, ellenség, gép^a, muflon.
3. Kézi páncéltörő fegyver; **erpégé**.

muflon fn *ritk, tréf*, Nő, lány; muff. [-muff; szójáték]

muki fn *ritk* Konyhai kisegítő munkás; **csellós**. [-konyhamuki]

múmia fn *ritk, tréf* Az utolsó három hónapját töltő katona; vö. **öreg, leszerelő**.

mutatvány fn *ritk, tréf* Térdrogyasztás mellső középtartással; vö. **motorozik**.

muzsikus fn *ritk* Konyhai kisegítő munkás; **csellós**.

műanyag-alhadnagy fn *ritk, tréf, gúny* Őrvezető; **örvi**. [A rangjelző műanyag csillagról]

műanyaghangya fn *ritk, tréf, gúny* Őrvezető; **örvi**. Vö. **hangya; műanyag-alhadnagy**.